

Vladimir D. Mihajlović

*Odsek za istoriju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*

v.mihajlovicc@ff.uns.ac.rs

Dea Dardanica: pre-rimska plemenska boginja ili rimska imperijalna tvorevina?*

Apstrakt: Tekst problematizuje tumačenje *Dea Dardanica*, religijske pojave iz perioda Rimskog carstva, koja je u tradicionalnoj perspektivi shvatana kao vrsta etno-plemenske boginje Dardanije i Dardanaca. Ukazivanjem da su raniji pristupi bili isuviše snažno oslonjeni na koncept etničkog determinizma, u tekstu se skreće pažnja na problematičnost razumevanja Dardanaca/Dardanije kao etno-plemenske celine koja je kontinuirano postojala od ranog gvozdenog do antičkog doba. Upotrebom konstruktivističke teorije identiteta i kritičkog pristupa antičkim literarnim izvorima, shvatanjem antičkih narativa o „varvarima” kao imagološke konstrukcije i razumevanjem rimskog imperijalizma kao „globalne” mreže povezanosti, u tekstu se daju novi zaključci o kolektivnoj identifikaciji *Dardanci* i karakteru kulta *Dea Dardanica*.

Ključne reči: Dardanija, Dardanci, konstrukcija grupne identifikacije, kult, rimski imperijalizam, *Dea Dardanica*, nastanak božanstva

Uvodne napomene: etnički determinizam kao temeljnik tumačenja (proto)antičke prošlosti

Od početka razvoja protoistorijskih (gvozdenodopskih) i antičkih studija u Srbiji, takozvano domorodačko stanovništvo centralnog Balkana bilo je posmatrano u ključu etničkog determinizma. Konceptualizujući antičke nazive za „varvarske” populacije kao imena plemenskih tvorevina, domaći istraživači su ih razumevali kao etničke skupine, odnosno narode protoantičkog i antičkog doba na Balkanu (Vasić 1895, 1911; Vulić 1901, 1907, 1910, 1926; Budimir 1929, 1930). Tako su Dardanci, Tribali, Skordisci, Mezi itd., čija su se imena javljala u antičkim literarnim i epigrafskim vrelima, neizostavno razumevana slično modernim nacijama. To je u suštini značilo da se za svako od ovih imena

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije* (br. 177002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

pretpostavljaju, a u istorijskoj i arheološkoj građi potom i „pronalaze”, karakteristike koje su ih činile posebnim etno-plemanskim grupacijama. Podaci iz pisanih izvora (o načinu života, ratovanja, običajima, rasprostranjenosti i sl.) i specifičnosti arheološkog materijala (npr. latenska keramika, Mramorački pojasevi, način sahranjivanja) tretirani su kao pokazatelji kulturnih sličnosti ili razlika, pomoću kojih su se nastojale odrediti i granice pojedinačnih plemena. Ovakvim postupkom u savremenim interpretacijama stvoreno je mišljenje o postojanju tzv. paleobalkanskih plemena, od kojih je svako razumevano kao posebna etno-plemenska grupacija, različita od drugih po jeziku, kulturi, običajima, teritoriji, specifičnim artefaktima itd.

Naznačeni način razmišljanja o protoistoriji je doživeo procvat naročito posle Drugog svetskog rata, kada su otpočela istraživanja širokog obima vođena stručnjacima poput Militina Garašanina, Branka Gavele i Fanule Papazoglu, a zatim i potonjim generacijama arheologa i istoričara. Prikupljanjem i sistematizacijom arheološke građe po kulturno-istorijskoj logici (npr. Gavela 1952, 1953, 1960; Garašanić 1953, 1958, 1964a, 1964b; Todorović 1968, 1974) i njenim smeštanjem u okvire novonastalih obuhvatnih rekonstrukcija istorije „paleobalkanskih plemena” (Papazoglu 1957a, 1963, 1964, 1969), akademski narativ o etnički ustrojenoj kasnom gvozdenom dobu dalje je razrađen i postavljen kao dominantni i normativni način sagledavanja ovog dela prošlosti (v. Džino 2011; Vranić 2011; Kuzmanović and Vranić 2014; Mihajlović 2014). Kako je ova matrica automatski upotrebljavana prilikom tumačenja svakog novog skupa podataka (pre svega arheoloških ali i epigrafskih), u domaćoj akademskoj sredini uvrežilo se mišljenje da je najvažniji aspekt protoistorije definisanje etničke pripadnosti, odnosno „etno-kulturno” određivanje građe njenim pripisivanjem etnonimima poznatim iz antičkih izvora (up. Benac 1987; Garašanić 1988). Posledično, do današnjih dana, istraživanja gvozdenog doba imaju karakter koji je direktno proizišao iz tumačenjskog okvira i tradicije XIX i prve polovine XX veka. Tačnije, teorijsko-metodološki pristupi i postupci nisu doživeli suštinske promene u odnosu na one koje su upotrebljavali Vasić, Vulić, Garašanić, Papazoglu i drugi istraživači koji su delovali pre više od pet decenija (v. Mihajlović 2015).

Suštinski problem u ovom pristupu je njegov predrasudni i pojednostavljujući karakter, koji proističe iz devetnaestovekovnog pogleda na svet, oslonjenog na čitav niz podrazumevajućih (pa time i neupitnih) idejnih obrazaca kao što su socio-kulturna evolucija, neminovno funkcionisanje ljudskih kolektiva po principu etnosa/nacija, postojanje opšteprožimajuće normativne kulture unutar posebnih plemenskih grupa itd. (up. Johnson 1999: 15–20; Olsen 2002: 30–43, 118–121; Palavestra 2011a: 107–138). U slučaju „paleobalkanskih plemena” iz pobrojanih manjkavosti opšteg tipa proizilazi i ključan metodološki problem. Naime, kolektivni nazivi koji su upotrebljavani u narativima antičkih autora po automatizmu su bili shvatani i tretirani kao imena posebnih etno-plemenschkih

populacija, bez ozbiljnog razmatranja pitanja šta ovi etnonimi uopšte mogu da znače. Imajući u vidu da su sačuvani istorijski podaci o Autarijatima, Tribalima, Dardancima, Skordiscima i Mezima veoma oskudni i ne nude preciznija određenja ovih pojmova, da pružaju najuopštenije informacije i ne daju specifičnosti o čitavom nizu aspekata života vezanih za populacije koje su označene ovim terminima (v. Papazoglu 1969, 409–463), osnovna poteškoća u njihovom tumačenju leži u činjenici da mi zapravo ne znamo šta navedena imena označavaju i na kakve socio-ekonomske i kulturne oblike se tačno odnose (up. Wells 2001; Moore 2011; Gruen 2013).

Uprkos tome, tradicionalna tumačenja su, zahvaljujući opštim teorijskim pretpostavkama sa kojima su operisala, ove antičke označitelje *a priori* uzimala kao objektivna svedočanstva o etničkom sastavu i „etnografskim” odlikama gvozdenodopskog Balkana, te su ih tretirala kao imena oformljenih etno-plemenskih skupina. Početna premisa da kolektivni termin označava etničku celinu davala je povoda da se svako spominjanje tog imena (npr. Tribali) u izvorima razume kao informacija o istorijskoj sudbini posebnog plemena, dok je konjunkturalnim spajanjem anahronih, kvalitativno raznovrsnih i kvantitativno neujednačenih podataka zapravo konstruisana jednolinijski ustrojena plemenska istorija, koja je veoma nalikovala savremenim „nacionalnim povestima” (Papazoglu 1969 je najbolji primer kako se briljantna analiza istorijskih izvora sintetiše u tumačenje potpuno prožeto etničkim determinizmom). Naravno, (re) konstruisanje historiografskih narativa o „paleobalkanskim plemenima” u stopu su pratila arheološka tumačenja, koja su sa svoje strane iskopavane ostatke definisala kao kulturne tekovine (iz izvora) poznatih plemenskih grupa, koje veoma dobro ilustruju njihove posebnosti (npr. Majnarić-Pandžić 1970; Todorović 1974; Srejić 1973, 1979; Vasić R. 1972, 2005; Stojić 2009, 2011). Ukratko, tumačenjem raspoložive građe pomoću osobene teorijsko-metodološke perspektive (tj. kulturno-istorijske paradigme), protoistorijska prošlost bila je zamišljena na veoma specifičan način: kao svet ispunjen manje-više jasno profilisanim etničkim grupama. Ovim postupkom „paleobalkanska plemena” bila su historiografski i arheološki konstruisana kao „realne” istorijske kategorije, uprkos tome što je njihovo postojanje, na način kako je zamišljeno u ključu etničkog determinizma, veoma upitno (za razradu ovog stava v. Mihajlović 2015, 72–117, 140–205). Iako je opisani pristup bio uobičajen u evropskoj arheologiji do 80-ih godina XX veka, i pored toga što je oskudnost građe o gvozdenom dobu središnjeg Balkana veoma često onemogućavala bilo šta drugo osim konjunkturalnih invencija, problem leži u činjenici što ovakav tumačenjski okvir nije doživeo bilo kakve kritike, korekcije, promene ili napuštanje, te i danas predstavlja opšteprihvaćenu matricu za tumačenje gvozdenog doba (v. npr. Filipović 2015).

Isti pristup primenjivan je i u studijama rimskog perioda na središnjem Balkanu. Prihvatanjem vizure da se pre-rimski svet sastojao od niza definisanih etno-kulturnih celina, uz primenu koncepta romanizacije, domaći naučnici su rimsko-domorodačke kontakte gotovo isključivo sagledavali kao etno-kulturne interakcije. To znači da je širenje rimske vlasti i kulture bilo tumačeno kao postepeno nadvladavanje rimskog „etno-kulturnog elementa”, koje je doprinosilo da domorodačko stanovništvo (u sve većem broju i u što više sfera života) postaje Rimljanima. Ideja romanizacije središnjeg Balkana podrazumevala je da su Skordisci, Dardanci, Mezi i Tribali pod uticajem superiorne rimske kulture i sami bivali transformisani u Rimljane i da su na taj način u najvećoj meri gubili svoje kulturne odlike i pređašnji (plemenski) identitet (npr. Vasić 1895; Vulić 1938, 1939; Papazoglu 1957b; Marić 1961; Mirković 1960, 1968; Mano-Zisi 1964; Srejić 1965; Čerškov 1969; Jovanović 1978, 1984; v. i seriju publikacija *Inscriptions de la Mésie Supérieure* pod odeljcima *Population*). Na ovaj način su složeni procesi integracije lokalnih zajednica u Rimsko carstvo svedeni na uprošćenu, binarnu, etno-kulturnu dinamiku, pa je u proučavanju provincijskog života na središnjem Balkanu etničko određivanje (Rimljanin/romanizovani ili domorodac) istovremeno bilo i glavno istraživačko pitanje i odgovor kojim su objašnjavane gotovo sve socio-kulturne promene (detaljnije Mihajlović 2015, 29–59, 118–139).

Ukratko opisana teorijsko-metodološka konstelacija direktno se odrazila i na pitanje protoistorijske i antičke religije, odnosno tumačenje kultova. Tradicija izučavanja kultova rimskog doba i njihovog povezivanja sa autohtonom pre-rimskom religijom je veoma duga u akademskoj sredini u Srbiji. Još 1932. g. Rastislav Marić odbranio je doktorsku tezu pred komisijom koju su osim mentora Nikole Vulića činili Veselin Čajkanović i Milan Budimir, što se može smatrati utemeljenjem akademskog izučavanja antičke religije u domaćim okvirima. Jezgrovitog naziva *Antički kultovi u našoj zemlji*, ova disertacija je nudila analizu prikupljene epigrafske građe o raznovrsnim antičkim božanstvima (Marić 2003 [1933]). U svetlu teme koja se ovde obrađuje od značaja je okolnost da je Marić svoj materijal uredno podelio u odeljke koji su upućivali na etno-kulturnu pripadnost pojedinačnih kultova. Osnovna klasifikacija prepoznavala je „strana” i „domaća” božanstva, od kojih su prvima pripadali grčki, rimski i orijentalni kultovi. Druga grupa je definisana pomoću etnonima poznatih iz literarnih izvora i u nju su spadala peonska, ilirska, tračka i keltska božanstva (Marić 2003, 19–51). Pored ove klasifikacije, koja rečito govori o *modus operandi* tumačenja antičkih kultova (tj. binarnom opozitu između Grka, Rimljana i „Orijentalaca” sa jedne i starosedelaca sa druge strane), u Marićevim razmišljanjima pojavljuje se još nekoliko veoma indikativnih stavova. Prvi je da bez obzira na promene populacija, odnosno „seobe naroda”, raniji stanovnici uvek ostavljaju tragove svoje kulture, starosedeooci nikada odjednom ne iščeznu, već ili asimiluju

ju doseljenike ili se dešava obrnut proces (Marić 2003, 9). Pri takvim mešanjima doseljenici ponešto usvajaju od starosedelaca, „pa je tako bilo i u našoj zemlji” (Marić 2003, 9). Marić zatim zapaža da su „do današnjeg dana, prenošenjem sa naroda na narod, sa kolena na koleno, sačuvani i tragovi duhovne kulture prastanovnika naše zemlje”, zbog čega poznavanje antičkih kultova može korisno poslužiti i pri proučavanju naših narodnih verovanja (2003, 10). Osim ovoga, važna je i sledeća konstatacija:

„Antičko doba u našoj zemlji neposredan je nastavak praistoriskog, te su i antički stanovnici naše zemlje u nekoliko direktni potomci tog preistoriskog stanovništva. Zbog toga moramo pretpostaviti da je njihova religija sačuvala i elemente religije njihovih neposrednih praistorijskih predaka, pa da, prema tome, poznajući religiju antičkih stanovnika naše zemlje, možemo donekle upoznati i religiju njihovih preistorijskih prethodnika” (Marić 2003, 10).

Konačno, on napominje da se antičkim dobom mogu smatrati i predrimski i rimski periodi, i da su antički kultovi stoga vezani za vreme i pre i posle ulaska naših zemalja u Rimsko carstvo (Marić 2003, 11).

Ovih nekoliko opaski opšteg tipa pokazuju veoma važne premise sa kojima je uspostavljeno izučavanje antičkih kultova u domaćoj akademskoj sredini. Pre svega, radilo se o konceptualizaciji božanstava kao tipičnih za određene etničke grupe koje su postojale na području praistorijskog Balkana. Zatim, uveden je princip kontinuiteta duhovne kulture, pri čemu je pretpostavljeno da određeni elementi religije neprekinuto postoje, u svedenim obimima ali manje-više istim oblicima, od praistorije do modernog doba. Konačno, zahvaljujući pretpostavci da su stanovnici Balkana iz rimskog doba direktni potomci praistorijskih vremena, stavljen je znak jednakosti između pre-rimskih i rimskih kultova, u smislu da su ovi drugi direktni nastavljači svojih prethodnika i da se stoga mogu posmatrati kao isti fenomen hronološki razdeljen dolaskom Rimljana. Naravno, Marićeva perspektiva je bila produkt svog vremena, nimalo neuobičajena za tadašnju intelektualnu atmosferu i verovatno inspirisana Čajkanovićevim, Budimirovim (Milosavljević 2015, 217–228; Mihajlović 2013), ali i Vasićevim (Palavestra 2011b, 2012, 2013) pogledom na prošlost i mogućnosti njenog tumačenja. Za potrebe ovog rada je značajnija činjenica da se ovaj pristup nije mnogo promenio u drugoj polovini XX veka i da je interpretacija božanstava iz rimskog perioda ostala jarko obojena etničkim „argumentom”. Svedeno, do današnjih dana pitanja religije u centralnobalkanskim provincijama Carstva tumače se esencijalističkom vizurom etno-kulturne pripadnosti i pozivanjem na autohtone/epihorske/pre-rimske tradicije (up. Palavestra 2011b) koje su žilavo prkosile socio-ekonomskim, kulturnim i istorijskim strujanjima u prvim vekovima nove ere i kasnije (npr. Jovanović 1997, 2003; Gavrilović 2007a, 2007b; Mirković 2011; Petković i Miladinović-Radmilović 2013).

Nije neophodno posebno napominjati da kontinuitet pre-rimske religije i nastavak poštovanja određenih kultova i nakon dolaska Rimljana kao mogućnost nisu sporni, niti je upitno da se radi o zaista važnom pitanju koje zavređuje punu istraživačku pažnju. Poteškoća, međutim, leži u činjenici da se religija sagledava isključivo kroz prizmu etničke pripadnosti, što je problematično i sa stanovišta savremenih shvatanja grupnih identifikacija i njihovog funkcionisanja (Jones 1997, 2007; Lucy 2005; Derks and Roymans 2009; McInerney 2014), i iz perspektive skorašnjih pristupa i zaključaka o religijiskom životu u antičko doba (v. Webster 1995, 1997a, 1997b, 2001, 2003; Rüpke 2007, 2015; Raja and Rüpke 2015). Upravo odavde proizilazi pitanje stavljeno u naslov ovog teksta: da li se pojava epigrafski posvedočena kao *Dea Dardanica* može nedvosmisleno tumačiti kao proizvod autohtone kultne tradicije sa korenima usađenim duboko u pre-rimsko doba, ili je stvaranje ove boginje povezano sa kontekstom Rimske imperije? Za dolaženje do mogućih zaključaka neizostavno je najpre osvrnuti se na problem tumačenja Dardanaca.

Dardanci – kritički osvrt na pre-rimski period

Populacija koja je u antičkim izvorima bila označena kao Dardanci predmet je historiografskih, lingvističkih i arheoloških istraživanja dugi niz decenija. Od najstarijih istraživanja u domaćoj nauci dovoljno je pomenuti radove N. Vulića u kojima se sa stanovišta literarnih i epigrafskih podataka bavio tumačenjem rasprostranjenosti, istorije i etničke pripadnosti Dardanaca (Vulić 1901, 1304–1312; 1933), ili pak rad M. Vasića koji je „demokratsku kulturu starosedelaca” na Gradcu kod Leskovca pripisao ovom „plemenu” (Vasić 1911, 119–123). Posle Drugog svetskog rata dalje proučavanje ove teme nastavili su M. Garašanin (1958, 1964a), E. Čerškov (1969) i naročito F. Papazoglu, koja je minuciozno analizirala sve raspoložive podatke o Dardancima i dala sintezu zaključaka, stvorivši obuhvatnu rekonstrukciju istorije ovog „naroda” (Papazoglu 1964, posebno 1969, 101–208). Rad F. Papazoglu stvorio je narativ o Dardancima kao plemenu koje u etnogenetskom smislu ima bronzanodopske korene i bliske veze sa maloazijskim Dardancima, odnosno kao etnički „žilavoj” populaciji koja je uspela da stvori „trajnu političku organizaciju” (kraljevinu), bude ozbiljna pretnja Makedonskom kraljevstvu u III i II v. pre n. e., te sačuva svoj etnički identitet čak i u okvirima Rimskog carstva.

Svi potonji radovi, bilo da su historiografskog ili arheološkog karaktera, snažno su se oslanjali na ovu studiju, pa su i zaključci koje je Papazoglu ponudila duboko usađeni u tumačenja Dardanaca sve do danas (Srejić 1973, 1979; Mirdita 1991, 2015; Tasić 1998, 157–163; Sokolovska 2003; Petrović V. 2007; Shukriu 2008, 2011; Lazić 2009; Ferri 2011, 2012). Kao i u slučaju drugih

„paleobalkanskih plemena”, Dardanci su, putem etno-determinističke reinterpretacije podataka iz antičkih pisanih izvora sa jedne, i kulturno-istorijskog tumačenja arheološkog materijala sa druge strane, konstruisani kao (nesumnjivo) etno-plemenska, (realna) istorijska i (neupitna) analitička kategorija. Problemi sa ovakvim tumačenjskim okvirom su brojni, ali kako je kritika na njegov račun izneta na drugim mestima (Mihajlović 2014, 2015, 72–117; u pripremi), ovde je dovoljno ukazati na mogućnost drugačijeg sagledavanja pitanja Dardanaca.

Pre svega, valja imati u vidu da za period pre druge polovine III v. pre n. e. literarni izvori veoma retko spominju Dardance, i da podaci koji postoje potiču od autora iz rimske carske epohe (Justin koji prenosi Pompeja Troga, Livije, Diodor sa Sicilije, Polijen – v. Papazoglu 1969, 427–428). Prema tome, literarne vesti o Dardancima u periodu od IV do poslednje četvrtine III v. pre n. e. moraju se uzeti sa velikom merom opreza, jer mogu da predstavljaju projektovanje termina na događaje (iz prošlosti) koji originalno sa pojmom nisu imali veze, ili čak mogu biti potpuno izmišljanje „starije istorije” Dardanije u kontekstu njene integracije u rimski imperijalni poredak pod Avgustom (Mihajlović, u pripremi). Drugim rečima, postojanje kolektivnog entiteta pod imenom Dardanci je nesigurno čak i sa stanovišta antičkih pisanih izvora koji su u tradicionalnom narativu služili kao glavni argument za dokazivanje ove plemenske grupe, dok krajnje skromno poznavanje arheološke slike iz perioda IV–III v. ne dozvoljava čak ni uopštena nagađanja po ovom pitanju. Naravno, ovo ne znači da kolektivna odrednica Dardanci (bilo da se radilo o emskoj ili makedonskoj kvalifikaciji) u ovo doba nije mogla da postoji, već da nam raspoloživa građa ne dopušta nepobitno ustvrđivanje takve mogućnosti. Posledično, svaka ocena karaktera socijalnog ustrojstva Dardanaca (čak i da je postojao entitet sa ovom identitetskom odrednicom), predstavlja spekulaciju bez ikakvih čvrstih osnova (Mihajlović, u pripremi).

Podaci o Dardancima su brojniji i sadržajniiji za period od 30-ih godina III veka zaključno sa padom Makedonije pod rimsku vlast (168. g.). Tako Polibije (II, 6, 4), koji je delimično bio savremenik ovih događaja, pominje Dardance u opisu Teutinog povlačenja vojnih snaga iz Epira 230. g. Osim ovoga, i Polibije i brojni rimski autori beleže učestale sukobe Dardanaca sa Filipom V (221–179. g.) i Persejem (179–168. g.), i opisuju ih kao zaklete „varvarske” neprijatelje makedonskih kraljeva, koji se na osnovu spominjanja nekih geografskih odrednica mogu okvirno smestiti negde severno ili severozapadno od Makedonije i Peonije (v. Papazoglu 1969, 111–133 i 428–435 za izvore). Konačno i najvažnije, iz ovog doba (206. g. pre n. e.) potiče počasni natpis o pobedi Filipa V nad Dardancima (Papazoglu 1999; Arena 2003), što ukazuje da je populacija pod ovim imenom postojala i u originalnoj makedonskoj percepciji, a ne samo u reinterpretacijama događaja koji su dali pozniji pisci. Dakle, Dardanci su u makedonskoj „varvarologiji” zasigurno bili prisutni u doba Filipa V (a možda

i nešto ranije), te se tek za ovaj period može pouzdano pretpostaviti postojanje nekog entiteta pod ovim imenom.

Međutim, veliko je pitanje da li je ova kolektivna identifikacija odražavala osećaj etno-plemenske pripadnosti kod ljudi na koje se odnosila, ili je bila odrednica opšteg tipa iza koje su stajali neki drugi socio-politički oblici i odnosi. Iako je spomen trojice dardanskih prvaka i jedne princeze (*Liv.* XXXI 28, 1–3; XLIV, 30, 4) poslužio kao argument za pretpostavljanje postojanja nasledne vlasti u okviru kraljevski ustrojene plemenske organizacije (Papazoglu 1969, 112, 337–339, 396; 1988; Mirdita 2015), zapravo ne postoje čvrsti pokazatelji da se zaista radilo o centralizovanoj dinastičkoj vlasti, pa je otvoreno pitanje koju ulogu su spomenute ličnosti tačno imale i za kakvu političku strukturu su bile vezane. Naravno, moguće je da su u ovom periodu sposobni pojedinci ili moćne porodice/klanovi uspele da nametnu svoju vlast na širem geografskom prostoru, utiču na osveščivanje i izgradnju kolektivne pripadnosti definisane kao Dardanci, i počnu da stupaju u interakcije sa susednim političkim tvorevinama (up. Wells 1999, 116–119 za tzv. proces tribalizacije). Međutim, podjednako je moguće da se pojam odnosio na labavu konfederaciju više nezavisnih grupa nezvesnih socio-političkih struktura, savez vojnih elita/statusnih interesnih grupa koje su nastupale zajednički u pojedinim situacijama, ili pak na ratničke grupe koje su delovale kao svojevrsne „vojne bande” ili plaćeničke snage. Poenta je da širok raspon različitih mogućnosti stoji potpuno otvoreno, budući da izvori ni na koji način ne specificuju šta se tačno podrazumeva pod Dardancima, dok arheološka neistraženost onemogućava bilo kakvo sužavanje potencijalnih interpretacija. Prema tome, shvatati ovaj pojam *a priori* kao dokaz etničke plemenske zajednice (pa makar i kompozitne, tj. sačinjene od većeg broja manjih plemenskih grupa – Papazoglu 1969, 339; Mirdita 2015, 156), sa monarhističkim političkim uređenjem, je prilično neutemeljeno i, moglo bi se reći, veoma nategnuto tumačenje (Mihajlović u pripremi).

Ovo tim pre što za period u trajanju od pola veka posle rimskog osvajanja Makedonije nema spomena Dardanaca u izvorima, a njihovo ime se ponovo pojavljuje tek u opisima događaja sa kraja II v. pre n. e. Uz to, za čitav višedecenijski proces rimskog ovladavanja središnjim Balkanom Dardanci se spominju svega nekoliko puta u kontekstu ključnih okršaja rimskih trupa sa lokalnim zajednicama, i to krajnje sumarno i usputno (Papazoglu 1969, 133–143 i 436–439, za izvore). Ni prilikom davanja opisa ovih zbivanja antički autori ne spominju nikakve specifične podatke o političkom uređenju, društvenim odnosima, načinu ratovanja, običajima, istaknutim političkim figurama, niti druge informacije koje se često sreću u antičkim političkim i etno-istoriografskim narativima o *drugima* (v. Isaac 2004; Woolf 2011). Stoga, ostaje nepoznanica šta je termin zapravo značio i postavlja se pitanje da li se uopšte naziv Dardanci odnosio na iste pojave (u socio-političkom smislu) u III–II v. u kontekstu Makedonske

kraljevine i I v. pre n. e. kada Rimaska imperija postepeno ovladava prostorima severno od Makedonije. Drugim rečima, iako je nesumnjivo da se pojam Dardanci zadržao u upotrebi u rimskoj političkoj i historiografskoj terminologiji, nema sigurnih pokazatelja da je označavao isti socio-politički fenomen kao vek ili dva ranije. Pa tako, čak i da je za vreme Filipa V i Perseja došlo do profilisanja grupe pod imenom Dardanci (ma šta ona tačno predstavljala) u kojoj su, hipotetički, elitni slojevi uspeli da uspostave centralizovanu vlast, veliko je pitanje da li se takva struktura održala do I v. pre n. e. Ova mogućnost naročito zavređuje pažnju imajući u vidu da je pad Makedonske kraljevine morao da se odrazi na promenu opšte socio-političke situacije na srednjobalkanskom prostoru.

Dodatno, poteškoće u pretpostavljanju jedinstvenog etno-plemenskog identiteta iza ovog naziva u I v. pre n. e. zadaju i svedočanstva Cezara i Strabona. Tako Cezar (*De bell. civ.* III, 4, 6) u pobrajanju Pompejevih vojnih snaga kaže da su se među njima nalazili Dardanci i Besi, od kojih su neki bili plaćenici, neki saveznici a neki privoljeni vlašću da daju trupe, dok Strabon (VII, 5, 7) beleži da Galabri i Tunati pripadaju Dardancima. Ovi podaci ukazuju da su odnosi među populacijom nazvanom Dardanci mogli biti (i gotovo sigurno jesu bili) mnogo složeniji od pretpostavljenog sveobuhvatnog osećaja etničkog zajedništva, da je sam termin mogao da ima neprecizno određeno i uopšteno značenje, te da je tradicionalno tumačenje daleko od pouzdane rekonstrukcije „dardanske istorije”. Posledično, krajnje je vreme preispitati postojeće predstave o pre-rimskom središnjem Balkanu i dopustiti da se stvari nisu odvijale po principu interakcija etničkih celina, kako bi se iz moderne perspektive neoprezno dalo pretpostaviti. Ponovo, poenta nije da se po svaku cenu negira mogućnost postojanja etničkih grupa u (proto)antičkom periodu, već da je etnicitet **jedna od** vrsta osećaja pripadnosti, čije je postojanje u nekom društvu (i periodu) neophodno potkrepiti teorijsko-metodološki utemeljenim argumentima, a ne podrazumeveti po automatizmu (Voss 2015, 665). Pošto se radi o situaciono uslovljenom, promenljivom i subjektivnom osećanju, bez emskih svedočanstava o etničkoj identifikaciji gotovo je nemoguće pouzdano diskutovati o ovoj vrsti grupnog određenja. Podsećanja radi, čitavo tumačenje o stabilnom etničkom identitetu Dardanaca ne zasniva se na podacima koji potiču od ljudi na koje se termin odnosio, već od vrednosno opterećenih iskaza pisaca iz drugih socio-kulturnih okruženja (grčkog, makedonskog i rimskog), poteklih iz raznovrsnih literarno-žanrovskih konteksta i različitih vremena (od II v. pre n. e. do VI v. n. e.). Strogo govoreći, pojam Dardanci je egzonim koji je ishod antičke percepcije i razumevanja sveta i proizvod etno-istoriografskih diskursa o „varvarima”, a ne samo-određenje članova grupe na koju se naziv odnosio ili neposredno svedočanstvo o doživljaju kolektivnog pripadanja. Čak i da je postojala ovakva grupna odrednica, mi na osnovu starovekovnih izvora ne možemo znati šta je ono tačno označavala, u kakvim je odnosima bila prema drugim vrstama identifikacije (rod, starost,

status, pripadanje porodici, klanu, mestu, regiji) i kako se manifestovala u kulturnim praksama, društvenom ustrojstvu, političkom uređenju ili ekonomskim odnosima (što su ključne sfere za artikulaciju i življenje bilo kojeg identitetskog svrstavanja – v. Jenkins 2008). Sumirano, za sada nema čvrstih pokazatelja da su Dardanci bili jasno profilisana etno-kulturna, plemenska grupa, čak i u slučaju da je među stanovništvom na koje se ime odnosilo postojala neka vrsta deljenih socio-kulturnih obrazaca opšteg tipa (Mihajlović, u pripremi).

Konstrukcija Dardanije i kolektivne odrednice Dardanci

Drastična promena usledila je posle konačnog rimskog osvajanja prostora središnjeg Balkana, što se desilo negde između 27. pre n. e. i 14. n. e. (Mirković 1968; Mócsy 1974: 33–52; Mladenović 2012). Po svemu sudeći, uključivanje u rimski imperijalni poredak značilo je stvaranje Dardanije kao zasebne administrativno-teritorijalne pod-jedinice u južnom delu provincije Mezije. Ovo se moglo dogoditi već u periodu dinastije Julijevaca-Klaudijevaca, mada je sigurno da kao posebna fiskalna teritorija Dardanija postoji od vremena Flavijevaca, kada je potvrđeno postojanje „dardanskih rudnika” (*Metalli Dardanici*), koji su verovatno bili organizovani kao kompleks imperijalnih rudničkih distrikata (Dušanić 1977a, 69–76; 1980, 26–34; 2004, 2008, 87–89; 2009). Značajna okolnost u kontekstu teme koja se ovde obrađuje je konstituisanje Dardanije kao geo-administrativnog entiteta sa zvanično-pravnim karakterom i, moguće, precizno određenim granicama (Dušanić 1977a, 70, nap. 97; 1980, 40; 2004, 256, nap. 48; *contra* Hirt 2010, 60–67). Dakle, radilo se o rimskoj imperijalnoj kategorizaciji geografskog prostora i ljudi pomoću etnonima koji je imao tradiciju upotrebe počevši od III v. pre n. e. Ovakvim činom, populacija, teritorija i naziv spojeni su u konceptualnu celinu, koja je, tretirana od centralnih vlasti upravo u tako artikulisanom obliku, postala stabilna tačka identifikacije za stanovništvo na koje se odnosila. Uzimajući u obzir da je u tako oblikovanoj pravno-administrativnoj jedinici mogao biti sproveden cenz (tj. opšti popis i kategorisanje stanovništva i imovine), i da je Dardanija (verovatno sastavljena iz više dardanskih peregrinih opština – Dušanić 1977a, 70, nap. 96; 2000, 345) postala zvanično-pravna odrednica za ljude na ograničenoj teritoriji, Dardanci su zapravo reifikovani kao realna identitetska kategorija sa precizno ustanovljenim značenjem (Mihajlović, u pripremi). Osim administrativne kategorizacije procesu identifikacije sa odrednicom Dardanija/Dardanci sigurno su dodatno doprinele prakse poput imenovanja novouspostavljenih municipija i kolonija (*Colonia Flavia Dardanorum Scupi, Municipium Dardanorum* – Dragojević-Josifovska 1982; Čerškov 1970), ili stvaranje pomoćnih vojnih jedinica koje su u nazivu sadržale ovu odrednicu (ala I *Dardanorum Vespasiana*, I i II kohorta *Aurelia Dardanorum* – Matei-Popescu 2007; Dušanić 1977b).

Dodatno, već pominjane epizode dardanske „drevne istorije”, koje ovu populaciju vezuju za događaje iz IV i prve polovine III v., pojavljuju se počevši od pisaca Avgustove epohe (Pompej Trog, Livije, Diodor sa Sicilije), baš kao i priča da su balkanski Dardanci potekli od kolonista koje je poslao maloazijski kralj Dardan (*Diod.* V, 48, 3). Ovi narativni konstrukti stoga se mogu posmatrati u svetlu stvaranja pripovesti koje su imale zadatak da, brisanjem granica između mašte, stvarnosti, prostora i vremena, različite populacije u Carstvu simbolički i imagološki povežu i međusobno i sa Rimom/Italijom, daju im istoriju i smešte u mentalne mape imperijalnih elitnih slojeva (v. Dench 2005; Woolf 2011; Gruen 2011). Drugim rečima, fabrikovanje i „investiranje istorije” u Dardance/Dardaniju, te davanje objašnjenja o njihovom poreklu, bilo je zapravo prevođenje novouključene teritorije i ljudi ne samo u socio-politički poredak, već i u rimski imperijalni kognitivni sistem. Takve prakse su sigurno pospešivale konstruisanje identitetskih odrednica *Dardanci* i *Dardanija* kao realnih pojava u prostoru i kroz vreme, kako u perspektivi pripadnika imperijalnih elita, tako i među ljudima na koje su se označivači odnosili. Ovakvo „izmišljanje tradicije” Dardanaca imalo je za cilj da ih poveže sa događajima, ličnostima i pojavama koje su u rimskom političko-istoriografskom diskursu imale ključna mesta (Dardan – Enejin i predak svih Rimljana, Filip II i Aleksandar Veliki, „keltska najezda”, helenističke kraljevine), bez obzira što takve veze uopšte nisu morale da budu zasnovane na istorijskoj stvarnosti.

Svi ovi procesi, koje pratimo samo preko posrednih odraza, upućuju da je konstruisan referentni okvir za kolektivnu identifikaciju, za kakav nema pokazatelja u prethodnim periodima. Čak i ako pretpostavimo da je kolektivna odrednica Dardanci bila upotrebljavana u pre-rimsko doba, sasvim je sigurno da su Dardanci i Dardanija u kontekstu Rimskog carstva bili potpuno novi teritorijalni, socio-politički, ekonomski i identitetski konceptualni okvir. Samim tim, može se pretpostaviti da su imperijalna kategorizacija i definisanje Dardanaca/Dardanije na specifičan način, kao administrativno-fiskalne teritorije unutar novouspostavljenog političkog ustrojstva (Avgustovog principata), uticali na stvaranje novih percepcija i samopercepcija među populacijom koja je bila pogođena ovakvim aktivnostima. Drugim rečima, tek u doba Rimskog carstva stvorena je osnova da se Dardanci određuju kao populacija vezana za utvrđeni prostor, zvanično-pravno definisan i organizovan kao deo imperijalne strukture. Odatle, može se izvesti zaključak da Dardanci, kao stanovnici Dardanije i manje-više precizno artikulisani način pripadanja, postoje tek od integracije u Rimsko carstvo, te da u takvom obliku zasigurno nisu postojali ranije (Mihajlović, u pripremi, sa literaturom). Pojednostavljeno rečeno, biti Dardanac u III v. nije bilo isto što i u I v. pre n. e. (naravno, pod uslovom da su takve kvalifikacije uopšte postojale u to vreme), dok je biti Dardanac u Rimskom carstvu sigurno imalo veoma različito značenje i iskustveni dojam od svih prethodnih pojava koje su (možda) imale ovu nominalnu vrednost. Konačno, iako je samoidentifikovanje pojedinaca pomoću

ove odrednice zabeleženo u rimsko doba, otvoreno je pitanje da li se taj osećaj pripadanja može poistovetiti sa etnicitetom, ili se radilo o doživljaju kolektiviteta koji je imao specifične i, sa ove distance, teško razumljive osobine. Ukratko, „biti Dardanac” je moglo imati konotaciju i iskustveni doživljaj koji uopšte nije nalikovao savremenim osećajima i življenjima etničkih ili nacionalnih pripadnosti. Takođe, otvoreno je pitanje u kojoj meri je ovakvo grupno određivanje bilo važno za ljude koji su ga koristili, u kojim društvenim situacijama i među kojim delom stanovništva Dardanije (Mihajlović, u pripremi).

U svakom slučaju, poeta se nalazi u okolnosti da ne možemo da govorimo o kontinuitetu dardanskog etniciteta, budući da za prerimski period nema jakih argumenata za njegovo postojanje. U rimskom periodu, zahvaljujući imperijalnom delovanju, bili su stvoreni uslovi za takvo kolektivno određenje, ali ostaje nepoznato kako je ono tačno doživljavano i u kojoj meri se može upoređivati sa savremenim poimanjem etničke pripadnosti. Ovaj poduži uvod o pitanju karaktera kolektivne odrednice Dardanci ima presudnu relevantnost za središnju temu ovog rada: na koji način možemo razumeti kult *Dea Dardanica* – kao rimsku interpretaciju poštovanja plemenske boginje, ili kao (novi) fenomen koji je usko vezan za rimski imperijalni kontekst?

Dea Dardanica: epigrafski podaci i odlike kulta

Dea Dardanica je naziv za pojavu poznatu na osnovu epigrafske i ikonografske građe koju je nedavno ponovo sakupila i analizirala Ivana Popović (2008; v. i Shukriu 2004, 2011; Dobruna-Salihu 2012). Epigrafski materijal sastoji se od četiri spomenika¹ na kojima je ime boginje sigurno potvrđeno; dva za koje postoji određena verovatnoća povezanosti sa *Dea Dardanica*; i jednog koji do sada nije uziman u obzir, a za koji takođe postoji mogućnost da se obraćao boginji Dardaniji/Dardaniki. Radi preglednosti i lakšeg praćenja dalje diskusije, epigrafsku građu dajem u spisku koji sledi:

1. Kuršumlijska Banja (Ad Fines), 206. g.:

Dar(daniae) sac(rum) / Philoxenus Aug/gg(ustorum) / nnn(ostrorum) ser(vus) vilic(us) / stat(ionis) Aquar(um) Bas(sianarum?) / templum ex voto / a solo restituit / v(otum) l(ibens) s(olvit) / [3 A]jug(ustas) Senec(ione) et Aemiliano co(n) s(ulibus); (Petrović 1979, 118–119, nr. 104; EDCS-13900438²)

¹ Osim kojih se pominju još dva spomenika iz Glavnika kod Podujeva, za koje međutim nije jasno da li su sadržala spomen *Dea Dardanica* u punom obliku ili prema pretpostavljenoj rekonstrukciji, budući da se pominje njihova fragmentacija i uništeni natpisi (Dobruna-Salihu 2012, 218).

² Oznaka se odnosi na broj pod kojim su spomenici zavedeni u on-line epigrafskoj bazi Caluss/Slaby (Epigraphic database Clauss/Slaby – EDCS http://db.edcs.eu/epigr/eipi_en.php, pristupljeno maja 2016.)

2. Glavnik, Podujevo (Vendenis):
Deae Dard(anicae) / M(arcus) Aur(elius) Vale(rianus) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) IIII Fl[aviae] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito); (Dobruna-Salihu 2012; EDCS-64100134)
3. Smira, Vitina, 211. g. (žrtvenik ima dve strane sa identičnim tekstom):
Deae / Dard(anicae) / Artorius / Heracli / tus spec(ulator) / leg(ionis) IIII Fl(aviae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Gentiano et Basso; (Shukriu 2011)
4. Rešca, Dobrosloveni, Rumunija (Romula), II–III v.:
Da]rdanic(a)e / [3]us dec(urio) col(oniae) et (A)el(ius) / [3 dec(urio) co]l(oniae) ex voto posuerunt; (Bărbulescu 1997, 553; EDCS-11200904)
5. Rešca, Dobrosloveni, Rumunija (Romula), II–III v.:
A]ur(elius) Dardan(us) / [votu]m posui; (Bărbulescu 1997, 553; EDCS-11200905)
6. Kamenica, Gornji Milanovac, 140. g.(?):
[Deae] Dard(aniae) s[ac(rum)] / [±4]s Aug(usti) [2–3] / [ex vot(o)] posu[it] / [Imp(erator)] An[t(onino)] e[t] Ver(o) [co(n)s(ulibus)]; (Dušanić 1976, 156–157, nr. 167)
7. Rim, Italija (Roma), 249–251. g.:
] / Dardan[3] / Aur(elius) Paetinia[nus] / mil(es) coh(ortis) VI [pr(aetoriae) P(iae) V(indicis)] / Decian[ae] [(centuria)] / Viatoris [3] / ex voto [3] / p(ro) p(ecunia) s(ua) S E[;] (EDCS-18900626)

Votivna ikona pod br. 5 posredno je vezana za kult boginje Dardanije/Dardanike, na osnovu mesta nalaza (zajedno sa spomenikom br 4.), imena dedikanta i delimično očuvane predstave ženskog božanstva (Popović 2008, 33 sa nap. 9), pa je otvoreno pitanje da li nju treba uzimati u obzir u daljim diskusijama o ovom kultu. Uz to, neophodno je napomenuti da je spomenik pod br. 6 izgubljen, da je njegov natpis poznat na osnovu crteža, te nije sigurno ni ponuđeno razrešenje teksta niti predloženo datovanje, i moguće je da se radilo o nadgrobniku a ne zavetnom spomeniku (Dušanić 1976, 157). Natpis pod br. 7, koji do sada nije razmatran u ovom kontekstu, je oštećen, a slova u prvom sačuvanom redu vidljiva su samo u donjim delovima. Mada je čitanje *Dardan* na ovom spomeniku veoma verovatno, zbog nedostatka gornjeg dela natpisa nije potpuno sigurno šta je reč označavala. Postoji mogućnost da se radilo o zavetu datom Dardaniji, ali je takođe moguće da se termin odnosio na vlastito ime ili pak naziv centurije³. Preostala četiri natpisa čije je čitanje, i pored oštećenja, sigurnije, ukazuju da je Dardanija oslovljavana sa *Dea*, odnosno (u jednom slučaju) okarakterisana kao *sacra*, iz čega nesumnjivo proizilazi da je poštovana kao božanski entitet. Sigurno razrešeni i datovani natpisi ukazuju da su do sada poznati spomenici posvećeni boginji pretežno bili podizani u prvoj polovini III veka, pri čemu su

³ Vid. http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR100005, pristupljeno maja 2016.

za br. 1 i 3 poznate tačne godine, dok se br. 4 (i 5, ako se uzme u obzir), koji su posvetili dekurioni kolonije, datuje činjenicom da je Romula postala kolonija u doba S. Severa, a da je spomenik pronađen unutar objekta koji je verovatno stradao 245/247. g. (Popović 2008, 33). U ovakvu hronološku distribuciju uklapa se i spomenik br. 7 (u slučaju da je zaista bio posvećen Dardaniji), koji se zahvaljujući počasnom imenovanju kohorte po imperatoru Trajanu Deciju može smestiti u period njegove kratkotrajne vladavine (249–251. g).

Veoma je nesrećna okolnost što natpis br. 6 nije sačuvan, jer da se Dušanićevo razrešenje može potkrepiti, ono bi ukazivalo na poštovanje Dardanije kao božanstva još u prvoj polovini II v. Ovakvo, sa navedenim podacima, najranije postojanje kulta ove boginje može se smestiti na kraj II v. na šta upućuje natpis br. 1. Budući da je dedikant spomenika 206. g. „iz datog zaveta sam obnovio hram”, sledi da je prostor za štovanje *Dea Dardanica* postojao bar neko vreme pre pomenute aktivnosti (ukoliko se prihvati da je i hram bio posvećen boginji koju je sazivao natpis). Dakle, usled nesigurnog čitanja natpisa br. 6, i uz nedostatak podataka o poštovanju boginje pre kraja II v., trenutno nema osnova za tvrdnju da je boginja Dardanija/Dardanika postojala u I i prvoj polovini II v. n. e. Ova okolnost se naravno ne može isključiti, ali je od presudnog značaja imati u vidu da nam podaci koje trenutno posedujemo ne ukazuju da se radilo o božanstvu koje je kontinuirano poštovano od ranog principata do dinastije Severa. U svakom slučaju, natpisi posvećeni boginji Dardaniji hronološki su koncentrisani u prvoj polovini III v., što može biti uputno za dalje razumevanje karaktera ovog kulta. Naime, iako postoji mogućnost da je pomenuta vremenska odrednica posledica vrhunca upotrebe spomeničko-epigrafske prakse u Carstvu upravo u ovo doba (Mihajlović 2012, 40–41, sa literaturom), podjednako je verovatno da kraj II i početak III v. predstavlja vreme kada kult boginje Dardanije doživljava svoju punu artikulaciju i obim poštovanja. Pod kojim okolnostima i kako se tačno to odigralo za sada ostaje nepoznato, ali možda treba obratiti pažnju na mogućnost da je proces bio povezan sa socio-političkim kontekstom pod dinastijom Severa, što se pretpostavlja u slučaju stvaranja i promovisanja kulta *Dea Brigantia*, još jednog božanstva vezanog za potprovincijski prostor i „plemensko” ime u Britaniji (Henig 1984, 200–203).

Navedena grupa natpisa pruža i kakav-takav uvid u socijalne profile ljudi koji su poštovali boginju Dardaniju. Iako primećeno (Dobruna-Salih 2012, 218–219), ostalo je nedovoljno istaknuto da sve posvete na kojima je data društvena pozicija dedikanata potiču od ljudi koji su na neki način bili vezani za upravljačke strukture Imperije. Dva spomenika od onih koji sigurno pripadaju posvetama *Dea Dardanica* podignuta su od vojnika legije IV *Flavia*, pri čemu se u jednom slučaju radi o beneficijarnom konzularu (br. 2), dok je u drugom reč o spekulatoru (br. 3). Značajno je da su beneficijarni konzulari i spekulatori bili sastavni deo osoblja provincijskih namesnika i mogli su imati čitav niz različitih

zaduženja (od glasnika, preko obaveštajaca, do pravnih činovnika, ili u slučaju spekulatora dželata), uključujući i aktivnosti vezane za mrežu putnih i carinskih stanica (Austin and Rankov 1995, 151–154; Dise 1997; Cupcea 2008). Prilikom stupanja na novoimenovane pozicije u stanicama ovi vojni rangovi su često podizali žrtvenike i natpise u znak zahvalnosti bogovima za dobijanje nameštenja, pri čemu su u nekim slučajevima isticane i godine (davanjem konzulskog para) kada je služba otpočela (Dise 1997, 285). U slučaju natpisa br. **2** i **3**, opravdano je pretpostaviti da su Valerijan i Heraklit podigli spomenike upravo prilikom stupanja na novo službovanje. Pri tome, mesto nalaza spomenika br. **2** je antički *Vendenis (Vindenae)*, inače potvrđena putna stanica (Petrović 2007, 93–94), dok se u okolini Smire (odakle potiče br. **3**) takođe računa sa jednim takvim punktom (Dobruna-Salih 2012, 220–221). Iz ovoga se može pretpostaviti da je *Dea Dardanica* bila božanstvo pogodno za iskazivanje zahvalnosti prilikom stupanja na položaje vezane za administrativno-geografski prostor Dardanije, možda kao posebnog rudničkog domena.

Na sličan zaključak upućuje i spomenik br. **1**, podignut od strane carskog roba, nastojnika (*servus vilicus*) vezanog za stanicu *Aquarum Bas(...)*, koji je mogao biti zadužen za carinske poslove na granici dardanskog rudničkog domena⁴. Pošto su carski robovi i oslobođenici bili upošljavani za nadgledanje i administriranje rada na imperijalnim imanjima i imali značajnu ulogu oko organizacije i distribucije proizvoda sa rudničkih teritorija, i Filoksen se može smatrati predstavnikom imperijalne upravljačke strukture (v. Dušanić 1980, 39, 49). Odatle, ni u slučaju podizanja njegovog spomenika nije isključena mogućnost komemoracije stupanja na novu poziciju vezanu za administrativno područje Dardanije, pa s tim u vezi i ispunjenje zaveta i prigodnog iskazivanja zahvalnosti prema *Dardania sacra*. Sledstveno tome, boginja Dardanija/Dardanika se može posmatrati kao božanstvo koje je imalo kompetencije nad prostorom istoimene administrativne jedinice, i koje je kao takvo bilo blisko asocirano sa imperijalnim činovničkim aparatom, kao vrsta zvaničnog božanstva potprovincijske fiskalno-upravne celine (v. Dušanić 1977a, 70, nap. 97). Uzimajući u obzir pretpostavljenu eksteritorijalnost rudničkih distrikata (Dušanić 1980, 40) i postojanje teritorijalno-ekonomskog i pravno-administrativnog entiteta Dardanije još od I v., ovakav zaključak zapravo ne treba da iznenađuje.

Ostali dedikanti čiji su društveni položaji poznati takođe potiču iz upravljačkih i vojnih krugova. U slučaju votivne ikone sa prikazom Dardanije/Dardanike pod br. **4** radi se o dvojici dekuriona kolonije, verovatno Romule, gde

---

⁴ Sudeći po tome što je mesto nalaza spomenika nedaleko od stanice *Ad Fines* (Kuršumlja), za koju se pretpostavlja da označava među između dardanskog administrativnog domena i municipija Naisa (Dušanić 1977a, 70, nap. 97; 1980, 28; v. i 2004, 253, nap. 30).

je spomenik i pronađen. Zašto su dekurioni kolonije u provinciji Dakiji podigli spomenik božanstvu vezanom za „etno“-geografsku potprovincijsku jedinicu u Gornjoj Meziji može biti jedino predmet nesigurnih spekulacija. Da li se radilo o „iskustvu dijaspore“ (v. Derks 2009; Džino 2010; Ivleva 2012) ovih osoba (što može biti slučaj i kod br. 5 ako je zaista bio upućen Dardaniki), odnosno okolnosti da su posvete dali došljaci iz Dardanije⁵, ili pak o iskazivanju poštovanja gradskih zvaničnika prema božanstvu koje je bilo važno jednom delu stanovništva kolonije⁶, ostaje u domenu nagađanja. Sigurno je međutim da i u ovom slučaju poštovaoci Dardanike dolaze iz redova ljudi sa višim društvenim statusom. Konačno, ukoliko se kod natpisa br. 7 zaista radi o posveti Dardaniji/Dardaniki, dedikant i u ovom primeru pripada vojnom osoblju, s tim što je Petinijan bio vojnik u VI pretorijanskoj kohorti u Rimu, a ne pripadnik provincijskih trupa (kao br. 2 i 3). Slično primeru dekuriona iz Romule, ostaje nejasno koje su pobude stajale iza odabira božanstva na ovom natpisu: poreklo iz Dardanije, vezanost za taj prostor nekim zadatkom, napredovanje iz neke od postaja u Dardaniji u pretorijansku gardu, ili nešto sasvim drugo.

Kao i u slučaju hronološke distribucije spomenika asociiranih sa *Dea Dardanica*, i kod pitanja društvenog profila dedikanata postoji opasnost da je postojeća slika, stvorena na osnovu malobrojnog uzorka, izrazito pristrasna. Budući da raspoloživi skup nalaza pruža podatke o veoma ograničenom delu populacije vezane za kult, prethodno opisane pravilnosti lako mogu biti posledica veće vidljivosti onih socijalnih kategorija koje su imale epigrafsko-spomeničku „naviku“ (v. Mihajlović 2012, 42–44, sa literaturom). Međutim, takođe treba imati u vidu da je spomeničko-epigrafska komemoracija bila naročito korišćena i socijalno prigodna u iskazivanju poštovanja prema tzv. zvaničnim božanstvima, odnosno kultovima koji su bili suštinski povezani sa vladajućim krugovima Carstva i činili sastavni deo kulturnih obrazaca mreže imperijalnih elita različitih nivoa (up. Van Andringa 2007; Ando 2007; Ružić 2006, 360, za primere). Prema tome, može se spekulirati da je *Dea Dardanica*, u obliku kakav poznajemo na osnovu natpisa, bila neka vrsta „oficijelnog“ božanstva, relevantnog prvenstveno u okvirima lokalnog upravnog ustrojstva (Dardanije i Mezije), i stoga najviše poštovanog među ljudima iz ovog miljea. Sa druge strane, premda za sada izostaju podaci da je boginja uživala poštovanje i naklonost „običnih civila“ (tj. peregrinog stanovništva), tu mogućnost ne treba odbaciti, ponajpre zbog veoma niskog stepena istraženosti područja Dardanije i gotovo potpunog nepoznavanja religijskog života koji se odigravao van spomeničko-epigrafske

⁵ Što prihvatajući starija mišljenja smatra i Ivana Popović (2008, 39).

⁶ To jest, hipotetičkim došljacima iz Dardanije. Za podatke o imigranatima iz Ilirika u Dakiji, uz problematično teorijsko-metodološko polazište oslonjeno na etnički determinizam i koncept romanizacije (up. Nemeti and Nemeti 2010).

komemoracije. Ukratko, nema osnova za tvrdnju da je poštovanje boginje Dardanije bilo neka vrsta ekskluzivnog kulta koji je okupljao samo odabrane pojedince iz lokalnih/regionalnih povlašćenih slojeva, ali nema ni pokazatelja da se radilo o sveprisutnom i opštepopularnom božanstvu svih stanovnika Dardanije. Iako je štovanje ove boginje moglo da predstavlja tačku okupljanja za identifikovanje sa kolektivnom odrednicom *Dardanci* (na šta mogu da upućuju posvete koje su podignute van eponimnog područja), ili da upravo iz takvog određenja proistekne, ostaje otvoreno pitanje koliko je taj vid grupnog svrstavanja uopšte bio važan i rasprostranjen, i kod kojih delova stanovništva Dardanije, pa se ni *Dea Dardanica* ne može okarakterisati kao božanstvo koje je „masovno poštovano kod Dardanaca”.

Dea Dardanica: ikonografski podaci

Osim epigrafskog, u grupu nalaza vezanih za *Dea Dardanica* uvrštena su i četiri primera ikonografskog materijala: predstava na votivnoj ikoni pronađenoj u Romuli koja je natpisom invocirala boginju (tj. br. 4 u spisku epigrafske građe); fragmentovana votivna ikona iz Romule sa delimično sačuvanim prikazom ženskog božanstva (br. 5); oštećena skulptura iz Medijane koja se na osnovu nekih ikonografskih činilaca smatra predstavom ove boginje; prikaz biste ženskog božanstva na dršci patere pronađene u ostavi iz Donjih Branetića, za koju je I. Popović *per analogiam* predložila identifikaciju sa *Dea Dardanica* (za ove spomenike v. Popović 2008 sa starijom literaturom kao i Bărbulescu 1997, 553; Shukriu 2011; Ferri 2011, 2012; Dobruna-Salih 2012; Popović 2013, 180–181, kat. 74).

Odmah je potrebno podvući da od ovih spomenika samo jedan ima sigurne kvalifikacije za identifikovanje sa božanstvom Dardanije. Radi se o votivnoj ikoni iz Romule (br. 4) koja natpisom (oštećenim, ali dovoljnim za rekonstrukciju) imenuje boginju predstavljenu u središnjem delu spomenika. Opis ove figure sažeto je dala I. Popović ukazujući da je boginja odevena u hiton i himation; da na glavi pokrivenoj velom nosi dijademu; da je desna ruka oštećena (i stoga atribut koji se u njoj nalazio nije poznat), dok u levoj ruci (uz grudi) nosi životinju koja je verovatno goveče; i da se pored boginje nalazi žrtvenik na čijem vrhu stoji petao (Popović 2008, 32 i sl. 2). Drugi spomenik koji je pripisan *Dea Dardanica* je već pominjani fragment votivne ikone na kojoj se razaznaje samo donji levi prikaza nekog ženskog božanstva, uz delimično očuvano ime dedikanta – [Au]r(elius) Dardan(us) (br. 5). Usled ovakve očuvanosti ovaj spomenik je od male koristi za bilo kakvu razradu pitanja ikonografije boginje Dardanije. Treći artefakt je skulptura pronađena na Medijani kod Niša kojoj nedostaje glava, a koja prikazuje ženu u dugoj haljini, u stojećem položaju, koja u desnoj ruci drži goveče privijeno uz telo, a u levoj kesu, dok je glava divljev

vepra sa labrisom na temenu prikazana pokraj njene leve noge (Popović 2008, 31–32, sa literaturom). A. Jovanović (1980) je pretpostavio da bi ova statua mogla da predstavlja personifikaciju provincije Dardanije na osnovu ikonografskih činilaca koji su protumačeni kao simboli prirodnih i ekonomskih odlika Dardanije pominjanih u različitim literarnim izvorima: kesa (za novac) i labris – rudarstvo, goveče – stočarstvo, divlji vepar – lov. Pretpostavljam da mu je uz ove asocijacije kao glavno potkrepljenje služila upravo votivna ikona iz Romule, imajući u vidu direktno pozivanje na njenu ikonografiju u obrazloženju ponuđenog tumačenja. Njegova interpretacija je opšteprihvaćena a potom i nadograđena od strane I. Popović koja, i sama pozivajući se na reljef iz Romule, u statui iz Medijane prepoznaje domovinsko božanstvo Dardanaca, nastalo pre formiranja posebne provincije pod ovim imenom (Popović 2008, 32–40; slično i Shukriu 2011; Ferri 2011, 2012; Dobruna-Salih 2012). Povezujući zatim, na osnovu držanja životinje privijene uz grudi, reljef iz Romule i kip iz Medijane sa prikazom boginje na dršci patere iz Donjih Branetića, Popović i ovaj nalaz svrstava u predstave *Dea Dardanica* (2008, 35–36).

Iako privlačno i na prvi pogled argumentovano, ovo viđenje se ne može smatrati sigurnim jer stoji na udaljenim sličnostima i uopštenim pretpostavkama. Pre svega, predstava iz Medijane je anepigrafskog karaktera, pa je i sigurna identifikacija (bez direktnih analogija određenih imenom) gotovo neizvodljiva. Značenjsko povezivanje sa reljefom iz Romule stoji na opštoj sličnosti, koja se zasniva na držanju životinje privijene uz grudi i nijednoj drugoj ikonografskoj podudarnosti (izuzimajući opšte mesto prikazivanja boginja u dugoj haljini i sa velom na glavi). Budući da boginja prikazana na votivnoj ikoni u ruci drži životinju koja zbog izduženog oblika glave više liči na konja nego goveče (Popović 2008, sl. 2), osim same poze ništa drugo ne povezuje figure iz Romule i Medijane. Takođe, svi ikonografski atributi na statui iz Medijane se mogu okarakterisati kao višeznačni i spojivi sa drugim mogućim personifikacijama ili prikazima božanstava⁷. Razumljivo, sasvim je pogrešno očekivati strogu standardizaciju

⁷ Na primer personifikacija Dakije, koja se nalazila na jednom od reljefa Sebasteiona u Afrodizijadi (u Kariji) podignutog u doba Julijevaca-Klaudijevaca, pored sebe je imala goveče (Smith 1988, 64). Korišćenjem udaljenih analogija kao glavnog metodološkog sredstva, ova činjenica bi mogla da se iskoristi kao argument da statua iz Medijane predstavlja Dakiju. I Dakija je bila poznata kao provincija bogata rudama što bi objasnilo marsupijum i labris, dok bi planinski šumoviti predeli ove provincije mogli da opravdaju divljeg vepra kao simbol lova. Pošto se Nais u doba kada je statua iz Medijane datovana (prva polovina IV v.) nalazio unutar provincije *Dacia Mediterranea*, ovom logikom bi se figura mogla identifikovati kao personifikacija/boginja Dakije. Razumljivo, ne tvrdim da je statua iz Medijane zaista predstavljala Dakiju, već sam ovo tumačenje dao kao ilustraciju mogućnosti više različitih čitanja, što upravo omogućava preterana oslonjenost na formalne analogije i (manje-više) slobodne asocijacije.

prikaza pojedinačnih mitoloških, religijskih ili alegorijskih figura, i naravno da je nominalno isti kulturni/alegorijski fenomen mogao da ima čitav niz različitih ikonografskih sadržaja i detalja (up. Hughes 2009). Ali upravo je to i poenta: statua iz Medijane je na osnovu udaljene formalne analogije proglašena za predstavu *Dea Dardanica*, a u stvari se ne može smatrati nedvosmislenim prikazom koji zasigurno oličava baš ovu boginju (jer je moguće da predstavlja i neki drugi entitet). Konačno, tumačenje da je Dardanija ikonografski stereotipizovana kao područje bogato rudom, stokom i divljinom, zasniva se na raštrkanim podacima iz različitih literarnih dela i perioda Rimskog carstva (Jovanović 1980, nap. 10–15), koji su logikom etničkog determinizma spojeni u celinu. Iako je svakako moguće da su za Dardaniju važila razna opšta mesta i uvrežena mišljenja, problem je što nemamo pokazatelje da su oni činili tačno utvrđeni set stereotipa koji se manifestovao i na njenim alegorijskim predstavama, pa atribute prikazane sa figurom iz Medijane i ne možemo tako tumačiti. Sumirano, interpretacija skulpture iz Medijane kao boginje Dardanije/Dardanike podložna je ozbiljnoj kritici i stoga se mora uzeti sa velikom merom uzdržanosti u svetlu pitanja kojim se bavi ovaj rad. Posledično, ni četvrti ikonografski podatak, prikaz na pateri iz D. Branetića, ne može se razmatrati u ovom smislu jer se i njegova atribucija zasniva na istoj problematičnoj metodologiji.

Prihvatili iznetu kritiku ili ne, ostaje činjenica da je uzor za predstavu na votivnoj ikoni iz Romule morao da postoji, i kao što je primetila I. Popović (pretpostavljajući da su dedikanti doseljenici iz Dardanije), ikonografska matrica boginje morala je biti uobličena pre pojave u Dakiji (Popović 2008, 39). S tim u vezi, neophodno je podvući da predstava boginje Dardanije sledi uobičajenu ikonografsku shemu „vizuelne kulture” Rimskog carstva, kojom su prikazivane gradske, etno-geografske, regionalne i provincijske personifikacije, ili pak boginje koje su nastale iz svojevrstne deifikacije ovih entiteta. Ovakav vizuelni iskaz preuzet je iz grčko-helenističke tradicije, ali je od I v. pre n. e., i naročito od vremena Avgusta, dobio svoj specifični oblik i široku primenu unutar rimskog imperijalističkog diskursa. Etnografski i geografski koncepti i pojmovi, koji su igrali značajnu ulogu prvenstveno u vojno-političkim aktivnostima kasne Republike i principata, pretvarani su u antropomorfne predstave, koje su potom simbolizovale čitava pokorena područja i populacije. U nekim slučajevima radilo se o stereotipizacijama proisteklim iz rimske „varalogije”, tj. uvreženih imagoloških predstava o drugim populacijama i zemljama, dok je u drugim stilizacija takvih figura bila proizvoljna. Interesantna je okolnost da su bez izuzetka ovakve personifikacije bile ženskog roda, što je uz princip plodnosti zemlje koju su simbolisali, najverovatnije značilo i rimsku maskulinu (tj. vojnu i imperatorsku) dominaciju nad pokorenim prostorom/populacijom. Počevši od Avgusta, čiji su spomenici bili opremani ovakvim predstavama, rimska oficijelna i neoficijelna ikonografija, od imperijalno-trijumfalne (mo-

numentalne i „sitne”) umetnosti, preko novca, do predmeta „za svakodnevnu” upotrebu, obilovala je alegorijskim prikazima raznih etnografskih i geografskih pojava. Personifikacije su igrale propagandnu i ideološku ulogu i u svečanim performativno-spektakularnim događajima, pa je tako Avgustova sahrana uključivala povorku personifikacija pokorenih zemalja/ljudi, baš kao što su u okviru trijumfa paradirale alegorijske predstave pobeđenih populacija i osvojenih teritorija. Ovaj običaj je direktna posledica imperijalističkog promišljanja koji je nastao zarad simboličkog prikazivanja rimske vladavine nad svetom i različitim etno-geografskim entitetima (Smith 1988; Kuttner 1995, 73–86; Ferris 2000; Rodgers 2003; Östenberg 2009, 199–230; Hughes 2009; Vitale 2012).

Stoga, osnovano je pretpostaviti da prikaz *Dea Dardanica* proizilazi iz ovakve rimske imperijalističke prakse. Radilo se o korišćenju imperijalne ikonološke „gramatike” upotrebljene na konkretnom slučaju zemlje Dardanaca, koja je konceptualizovana kao žensko božanstvo i, ujedno, personifikacija prostora označenog tradicionalnim etnonimom. Ovakvo zamišljanje Dardanije nije se pojavilo tek od kraja II veka kada je postojanje boginje Dardanije/Dardanike pouzdano potvrđeno. Naprotiv, izgleda da je personifikacija Dardanije postojala od samog početka ulaska prostora percipiranog kao dardanski u Carstvo, i stvaranja istoimene administrativne jedinice. U našoj literaturi je ostalo nezapaženo da je u Afrodizijadi, u okviru nalaza reljefa i natpisa koji su pripadali portiku Sebasteiona, pronađen i natpis sa legendom *EΘNOΥΣ ΔΑΡΔΑΝΩΝ* (tj. dardanska etna – Smith 1988, 55, nr. 7; Pl. IX, 5). Na osnovu sačuvanih primera iz ove monumentalne građevine poznato je da su natpisili sa imenima etna stajali ispod reljefnih panela sa personifikacijama koje su predstavljale populacije i geografska područja pobeđena, pokorena ili vraćena nazad u Imperiju od strane Avgusta. Nažalost, personifikacija dardanske etne nije sačuvana, ali je sudeći po natpisu gotovo potpuno izvesno da je u originalnom kontekstu postojala.

Pošto je Sebasteion građen u periodu od Tiberija do Nerona, a veoma je verovatno da je njegov ikonografski program proizišao direktno iz Avgustove matrice prikazivanja pobeđenih populacija na svim stranama sveta (Smith 1988, 71–77; Nicolet 1991, 46–47; Kuttner 1995, 81–82), sva je prilika da je personifikacija Dardanije postojala od perioda priključivanja ovog područja u Carstvo. Dodatno, postoji mogućnost da su etne iz Afrodizijade predstavljale administrativne jedinice ranga između gradova i provincija (Smith 1988, 57–59), što bi značilo da se dardanska etna mogla odnositi na upravno područje uspostavljeno u doba Avgusta i imenovano prema etnonimu koji je tradicionalno vezivan za prostor severno od Makedonije (u tom kontekstu up. Ando 2010, 35; Nicolet 1991, 189; i Vitale 2012, za personifikacije). U svakom slučaju, bilo da je Dardanija postojala kao administrativna celina još od Avgusta ili tek od Flavijevaca, činjenica je da je ona kao „etno”-geografski pojam bila prevedena u Carstvo u socio-političkom, ekonomskom, upravnom, literarnom i konačno

ikonografskom smislu, od najranijih dana integracije. Kao što je već napomenuto, svi ovi procesi doprinosili su da se Dardanija počne konceptualizovati i tretirati kao realna prostorna, administrativna, ekonomska, etnička i istorijska kategorija, bez obzira kako je populacija na tom području bila organizovana u pre-rimsko doba. Stvaranje personifikacije pomagalo je utoliko što su nesaglediv prostor i mnoštvo ljudi vizuelno uprošćeni i „kompresovani” u prikaz koji otelovljava „prisustvo odsutnog” (u smislu da dardanski prostor i populacija kao jedinstvena celina nikada nije mogao da se vidi i spozna) i smešta ga u imperijalističku mentalno-spoznajnu mapu. Samim tim, prikazivanje Dardanije, počevši od Avgusta, bilo je izvođeno prema rimskom imperijalnom obrascu i, sudeći po drugim prikazima iz Sebasteiona (recimo personifikaciji Pirusta – Smith 1988, fig. 3, Pl I), teško je očekivati da su u kreiranju te slike učestvovali i glasovi same dardanske etne.

Za stvaranje koncepta i izgleda *Dea Dardanica* indikativna je i moguća personifikacija Dardanije kao rudničkog domena na tzv. rudničkom novcu. Tri poznata tipa ove serije kvadransa nose legendu *DARDANICI*, od kojih je jedan kovan u vreme Trajana a jedan u vreme Antonina Pija (na šta nedvosmisleno upućuju njihovi aversi – Dušanić 1971, 1980, 10; Hirt 2010, 64–66). Za treći tip koji na licu ima poprsje Rome otvorena je i mogućnost da je kovan u vreme Domicijana (Dušanić 2009). U kontekstu teme ovog rada važnija je reversna predstava na ovim tipovima novca, koja prikazuje žensku figuru u stojećem stavu sa ispruženom desnom rukom u kojoj drži granu ili cvet (postoje varijacije osnovnog prikaza, koje ovde nisu od interesa – Škergo 1994, T. 2). Iako je ova predstava različito tumačena (v. Dušanić 1980, 12–13), nije široko prihvaćeno da se radi o personifikaciji dardanskih rudnika (osim Hirt 2010, 64–65), usled okolnosti da nijedan tip rudničkog novca nema geografsku alegoriju i pored tekstualnih referisanja na delmatske, panonske ili pinkenške rudničke prostore (Dušanić 1971, 545). Međutim, budući da je skup reversnih predstava rudničkog novca veoma mali (ukupno 10 tipova sa figuralnim sadržajem) i ne uočavaju se stroga pravila u njihovom odabiru, isključivanje neke identifikacije jer za nju ne postoji paralela unutar grupe stoji na slabim osnovama. Pored toga, pretpostavka da ženska figura na novcu koji se odnosi na dardanski domen predstavlja *Terra Mater* (kao darodavku dardanskih rudnika i manifestaciju Rome koja se nalazi na aversu jednog tipa – Dušanić 1980, 12; 2009), zapravo bi ukazivala da ovu personifikaciju možemo shvatiti upravo kao njeno lokalno ovaploćenje, odnosno *Terra Dardania/Dardanica*, što je princip poznat i u nekim drugim slučajevima⁸. Takođe, znajući da je personifikacija dardanske etne (ili zemlje Dardanaca) postojala još od Avgustovog doba, ne treba da iznenađuje što se po-

⁸ Na primer *Terra Dacia* – EDCS-26600790; *Terra Histria* – EDCS-04300322; EDCS-04200414; *Terra Hillyrica* – EDCS-10100860; *Terra Britannica* – EDCS-07900985

javljuje na novcu koji je nosio ime dardanskog rudničkog domena (i na taj način ga slavio/komemorisao). Ukratko, smatram da ima dovoljno pokazatelja koji upućuju na prisustvo personifikacije Dardanije na rudničkom novcu, i to kao antropomorfne alegorije posebne „etno“-geografske i administrativno-fiskalne celine. Ukoliko se ovo mišljenje prihvati, dobro je zapamtiti da je rudnički novac verovatno kovan u Rimu (Hirt 2010, 66) i da su ikonografski sadržaji, sledstveno, takođe poticali iz središta imperije. Odatle, personifikacija dardanskih rudničkih distrikata predstavlja imperijalni ikonografski obrazac koji je „nametnut“ potprovincijskom prostoru kao njegov simbol. Opravdano je pretpostaviti da je ikonografski označitelj za Dardaniju imao odjeka i na području čije je ime nosio, imajući u vidu da je ovaj tip novca pronađen upravo na rudničkim teritorijama (uključujući i Dardaniju) i da je inicijalno mogao biti namenjen cirkulaciji unutar njihovih okvira (Dušanić 1980, 2009; Hirt 2010, 66). Posledično, personifikacija Dardanije bila je poznata stanovnicima istoimenog prostora zasigurno od kraja I v., ako ne i pre. Da li je i u kojoj meri ovo imalo uticaja na njihovu samopercepciju, načine identifikovanja i odnos prema antropomorfnoj alegoriji dardanskog tla, ostaje nepoznato.

Naposletku, postoji mogućnost da je personifikacija Dardanije u II veku poslužila za stvaranje *Dea Dardanica*. Kako su i personifikacija i boginja potekle iz istog konceptualnog okvira (rimskog imperijalizma) i idejnog korena (entitet koji predstavlja/simbolizuje „etno“-geografsku celinu), može biti da je od alegorije, u jednom trenutku i pod nama nepoznatim okolnostima, stvorena istoimena boginja. Shvatanje različitih personifikovanih pojava kao viših bića (Östenberg 2009, 220–221), sugerise da je i personifikacija dardanske zemlje mogla biti razumevana kao entitet sa implicitnim božanskim osobinama. U tom slučaju, kada se kod nekih ljudi (verovatno vezanih za administrativne strukture ili pronicijske/lokalne elitne krugove) javila potreba (o čijoj prirodi ne možemo ni da spekuliramo), alegorija je deifikovana i konstruisana kao božanstvo (moguće oficijelnog karaktera) vezano za područje i populaciju Dardanije. Ova „evolucija“ je morala biti praćena i transformacijom odnosa prema novoustanovljenom višem biću, pa je praksa poštovanja dobila oblike ponašanja svojstvene za druge kultove koji su bili relevantni za administrativno-vojne i elitne strukture/mreže u Imperiji (zavetovanje, ispunjenje zaveta, podizanje žrtvenika, posvećivanje ikona, izgradnja i staranje o hramovima). Dodatno, personifikacija Dardanije je mogla imati i svoju trodimenzionalnu monumentalnu predstavu (kao što je to verovatno bio slučaj sa personifikacijom Mezije – Juhász 2011, 25–26) koja je, ako ne u smislu obožavanja, svakako mogla da posluži kao ikonografski predložak za artikulaciju *Dea Dardanica*. U svakom slučaju, postojanje antropomorfne alegorijske prikaza Dardanije valja sagledati kao potencijalni začetak stvaranja boginje, budući da je personifikacija mogla da nadahne (i utiče na) obrazovanje lokalnog/provincijskog idejnog okvira o entitetu pod imenom *Dea Dardanica*.

Nastanak bogova u kontekstu Rimske imperije nije predstavljao nikakvu izuzetnu pojavu budući da su sinkretizmi, reinterpretacije, prilagođavanja i preinačavanja različitih religijskih elemenata poznati fenomeni ovog doba – od kombinacija lokalnih sa grčko/rimskim i mediteranskim bogovima/boginjama, do stvaranja novih božanstava apoteozom careva i carica. U okolnostima „kulturnih kreativnosti”, od kojih su neke bile tesno povezane sa socio-političkim umrežavanjima, pozicioniranjima i stremljenjima određenih grupa (npr. Collar 2011), uopšte ne treba da iznenađuje „rađanje” novih božanstava koja nisu imala svoje direktne generičke prethodnike, niti su bila proste „rimske interpretacije” tradicionalnih „etno-plemenskih” bogova (Webster 1995, 1997a, 1997b, 2001, 2003; Woolf 2015). Imajući sve navedeno u vidu, od problema etničkog determinizma u izučavanju protantičke i rimske prošlosti, preko poteškoća u tradicionalnoj interpretaciji Dardanaca, do specifičnosti epigrafske i ikonografske građe vezane za kult *Dea Dardanica*, sklon sam da na pitanje iz naslova ovog rada odgovorim na sledeći način: boginja Dardanija je u svakom slučaju pojava koja je neraskidivo povezana sa kontekstom rimske imperijalne strukture i koju je moguće razumeti jedino u okvirima funkcionisanja tog socio-kulturnog poretka. Pošto nema indicija da su Dardanci postojali kao čvrsta etnička zajednica u pre-rimsko vreme i kako je, stoga, potpuno neizvesno da je populacija označena kao Dardanci imala nešto makar i nalik na opšteplemensku boginju, *Dea Dardanica* se prvenstveno može smatrati neposrednim ishodom procesa koji su se dešavali u kontekstu Rimskog carstva: od stvaranja referentnog okvira za kolektivnu identifikaciju sa Dardanijom, preko upotrebe imperijalne ikonološke „gramatike” i stvaranja novog božanstva, do postojeće slike koja ukazuje da su vojno-administrativni službenici i, eventualno, iseljenici iz Dardanije bili asocirani sa ovim kultom. Konačno, pojavu ove boginje nužno je sagledavati u svetlu sličnih fenomena kao što su *Dea Brigantia* (EDCS-07800913), *Dea Britannia* (EDCS-67400303), *Dea Gallia* (EDCS-46600262) itd., koji su se razvili dinamičnom interakcijom imperijalne socio-političke strukture i specifičnih lokalnih uslova.

Antički izvori

- Caesar. *The Civil War*, trans. Jane F. Gardner, 1967. Penguin Books.
- Diodorus Siculus. *Library of History*, Vol. XI, Books 21–32, trans. Francis R. Walton, 1957. Loeb Classical Library 409.
- Livy. *History of Rome*, Vol. XII, Books 40–42, trans. Evan T. Sage, 1938. Loeb Classical Library 332.
- Pliny. *Natural History*, Vol. II, Books 3–7, trans. H. Rackman, 1942. Loeb Classical Library 352.
- Polybius, *The Histories*, trans. Robun Waterfield 2010. Oxford University Press.
- Strabo. *Geography* Vols. II–III, Books 3–7, trans. Horace Leonard Jones 1923, 1924. Loeb Classical Library 182.

Literatura

- Ando, Clifford. 2007. "Exporting Roman Religion". In *A Companion to Roman Religion*, ed. Jörg Rüpke, 429–445. Malden: Blackwell Publishing.
- . 2010. "Imperial identities". In *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, ed. Tim Whitmarsh, 17–45. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arena, Emilliano. 2003. Lettera di Oleveni. Fra Filippo II e Filippo V di Macedonia. *Revue des Études Anciennes* 105 (1): 49–82.
- Austin, N. J. E. and N. B. Rankov. 1995. *Exploratio: Military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople*. London and New York: Routledge.
- Bărbulescu, Mihai. 1997. "Dardanica". In *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VIII/1, ed. Jean Ch. Balty et al., 553. Zürich and Düsseldorf: Artemis Verlag.
- Benac, Alojz (ur.) 1987. *Praistorija jugoslovenskih zemalja V, željezno doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Budimir, Milan. 1929. Antički stanovnici Vojvodine I. Amantini. *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 2: 165–175.
- . 1930. Antički stanovnici Vojvodine II. Breuci. *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* 3: 10–21.
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina. 1962. Kult i spomenici tračkog herosa u balkanskim zemljama. *Zbornik Filozofskog fakulteta* (Beograd) 6/2: 71–93.
- Collar, Anna. 2011. "Military Networks and the Cult of Jupiter Dolichenus". In *Von Kummuh nach Telouch, Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolicher und Kommagenische Forschungen* IV, ed. Engelbert Winter, 217–245. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.
- Cupcea, George. 2008. *Speculatores in Dacia. Missions and careers. Acta Musei Napocensis*, 43–44 (1): 263–279.
- Čeršković, Emil. 1969. *Rimljani na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- . 1970. *Municipium DD kod Sočanice*. Priština. Beograd: Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije.
- Dench, Emma. 2005. *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*. Oxford: Oxford University Press.
- Derks, Ton. 2009. "Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes". In *Ethnic Constructs in Antiquity: The role of power and tradition*, eds. Ton Derks and Nico Roymans, 239–282. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Derks, Ton and Nico Roymans (eds). 2009. *Ethnic Constructs in Antiquity: The role of power and tradition*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dise, Robert, L. Jr. 1997. Variation in Roman Administrative Practice: the Assignments of *Beneficarii Consularis*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116: 284–299.
- Dobruna-Salih, Exhlale 2012. Votivna ara *Deae Dardanicae* i beneficijarna postaja iz *Vendenisa*. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s. 45: 217–224.
- Dragojević-Josifovska, Borka. 1982. *Inscriptions de la Mésie Supérieure VI. Scupi et la région de Kumanovo*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques.

- Dušanić, Slobodan. 1976. „Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure“. In *Inscriptions de la Mésie Supérieure Vol. I, Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, ed. Fanula Papazoglu, 95–136. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques.
- – –. 1977a. Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji. *Arheološki vestnik* 28: 163–179.
- – –. 1977b. „Mounted cohorts in Moesia Superior“. In *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, ed. Jenő Fitz, 237–246. Budapest: Akademiai Kiado.
- – –. 1980. Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji. *Istorijski glasnik* 1–2: 7–55.
- – –. 1995. Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania. *Starinar* 45–46: 27–34.
- – –. 2000. „Army and Mining in Moesia Superior“. In *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenschrift für Eric Birley*, ed. Géza Alföldy, Brian Dobson, Werner Eck, 343–363. Stuttgart: Steiner.
- – –. 2004. „The *Princeps Municipii Dardanorum* and the *Metalla Municipii Dardanorum*“. *Živa antika* 54: 5–32.
- – –. 2008. Prosopografske beleške o rudarstvu u Gornjoj Meziji: porodice imućnih doseljenika na rudničkom tlu. *Starinar* 56: 85–102.
- – –. 2009. „Domitian and the coins of the Dardanian mines“. In *Kermatia Philiias: Studies in Honour of Ioannis Touratsoglou*, ed. Stella Drougou et al., 367–375. Athens: Numismatic Museum.
- Džino, Danijel. 2010. Aspects of Identity-Construction and Cultural Mimicry among Dalmatian Sailors in the Roman Navy. *Antichthon* 44: 96–110.
- – –. 2011. Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 40: 197–206.
- Ferri, Naser. 2011. Štovanje domaćih i uvezenih božanstava u nastambama i na javnim mjestima u rimskoj Dardaniji. *Histria Antiqua* 20: 293–300.
- – –. 2012. Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 41: 135–158.
- Ferris, I. M. 2000. *Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes*. Stroud: Sutton Publishing.
- Filipović, Vojislav M. 2015. „Naoružanje i ratnička oprema u kulturama poznog bronzanog i starijeg gvozdenog doba na teritoriji Srbije, Makedonije, Crne Gore i Albanije“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Garašanin, Milutin. 1953. Iz istorije Kelta u Srbiji. *Istorijski glasnik* 3–4: 3–16.
- – –. 1958. Contribution à la connaissance de la civilisation des Dardaniens à l'époque de la Tène. *Živa antika* 8: 121–128.
- – –. 1964a. „Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima“. U Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, ur. A. Benac, 135–175. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.
- – –. 1964b. Ka hronološkom sistemu gvozdenog doba u Srbiji i Makedoniji. Zbornik Filozofskog fakulteta 8–1: 39–47.
- – –. 1988. „Nastanak i poreklo Ilira“. U *Iliri i Albanci*, ur. Milutin Garašanin, 9–76. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

- Gavela, Branko. 1952. *Keltski oppidum Židovar: prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba*. Beograd: Naučna knjiga.
- – –. 1953. Jedan prilog etničkoj i hronološkoj determinaciji panonske keramike u srednjem Podunavlju. *Rad vojvođanskih muzeja* 2: 59–66.
- – –. 1960. Iliri i Kelti u Podunavlju i na Balkanu. *Godišnjak grada Beograda* 7: 5–28.
- Gavrilović, Nadežda. 2007a. “Romano-Celtic religion in the central Balkans and the cult of Dea Orcia”. In *Continuity and Innovation in Religion in the Roman West*, Vol. 1, eds. R. Haussler and A. C. King, 135–142. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series.
- – –. 2007b. “The Cult of Hercules in the Central Balkans”. In *Continuity and Innovation in Religion in the Roman West*, Vol. 1, eds. R. Haussler and A. C. King, 143–153. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series.
- Gruen, Erich, S. 2011. *Rethinking the Other in Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- – –. 2013. Did Ancient Identity Depend on Ethnicity? A Preliminary Probe. *Phoenix* 67 (1–2): 1–22.
- Henig, Martin. 1984. *Religion in Roman Britain*. London: BT Batsford Ltd.
- Hirt, Alfred Michael. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 bc–ad 235*. Oxford: Oxford University Press.
- Hughes, Jessica. 2009. Personifications and the Ancient Viewer: the Case Study of the Hadrianeum ‘Nations’. *Art History* 32 (1): 1–20.
- Isaac, Benjamin. 2004. *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Ivleva, Tatiana. 2011. “British Emigrants in the Roman Empire: Complexities and Symbols of Ethnic Identities”. In *TRAC 2010: Proceedings of the Twentieth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, eds. Dragana Mladenović and Ben Russell, 132–153. Oxford: Oxbow Books.
- Jenkins, Richard. 2008. *Social identity*. London and New York: Routledge.
- Johnson, Matthew. 1999. *Archaeological Theory: An Introduction*. London: Blackwell Publishing.
- Jones, Sian. 1997. *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in past and present*. London and New York (NY): Routledge.
- – –. 2007. “Discourses of identity in the interpretation of the past”. In *The Archaeology of Identities: A Reader*, ed. Timoty Insoll, 44–58. London and New York: Routledge.
- Jovanović Aleksandar. 1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd: Savez Arheoloških društava Jugoslavije.
- – –. 1980. Prilog proučavanju skulptura sa Medijane. *Niški zbornik* 9: 53–60.
- – –. 1984. *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
- – –. 1997. Tragovi tračkih kultova u našim narodnim verovanjima. *Zbornik Filozofskog fakulteta* (Beograd) 19: 123–131.
- – –. 2003. „Kult Apolona u predrimskom periodu na prostoru severnog Balkana”. U *Rad Dragoslava Srejičića na istraživanju antičke arheologije*, ur. Nikola Tasić, 9–20. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU.

- Juhász, Lajos. 2011. The Reverse Types from the Local Mint of Viminacium: An Iconographic Analysis. *Numizmatikai Közlöny* 106–107: 23–44.
- Kuttner, Ann, L. 1995. *Dynasty and Empire in the Age of Augustus: the Case of the Boscoreale Cups*. Berkeley: University of California Press.
- Lazić, Miroslav. 2009. Ko su bili Dardanci? *Arhaika* 2: 54–75.
- Lucy, Sam. 2005. "Ethnic and cultural identities". In *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*. Margarita Díaz-Andreu, M., Sam J. Lucy, Staša Babić and David N. Edwards, 86–109. London and New York: Routledge.
- Kuzmanović, Zorica and Ivan Vranić. 2014. On the reflexive nature of archaeologies of the Western Balkan Iron Age: a case study of the "Illyrian argument". *Anthropologie (Brno)* 51/2: 249–259.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1970. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci.
- Mano-Zisi, Đorđe. 1964. Pogled na pitanja urbanizacije i urbanizma u Ilirikumu. *Zbornik Narodnog muzeja (Beograd)* 4: 93–113.
- Marić, Rastislav. 1961. Stanovništvo gornjomezijskog limesa od rimskog osvojenja na-šeg Podunavlja do doseljenja Slovena. *Glas SANU* 250: 83–95.
- — —. 2003 [1933]. *Antički kultovi u našoj zemlji*. Beograd: Čigoja.
- Matei-Popescu, Florian. 2007. The auxiliary units from Moesia Superior in Domitian's time and the problem of CIL XVI 41. *Ephemeris Napocensis* 16–17: 31–48.
- McInerney, Jeremy. 2014. *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*. London: Wiley Blackwell.
- Mihajlović, Vladimir D. 2012. Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup. *Istraživanja* 23: 33–50.
- — —. 2013. Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 779–803.
- — —. 2014. "Tracing ethnicity backwards: the case of the 'Central Balkan Tribes'". In *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. Catalin N. Popa and Simon Stoddart, 97–107. Oxford: Oxbow books.
- — —. 2015. „Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- — —. u pripremi. "Roman imperialism and the construction of Dardanian collectivity". In *Fragmenting the Roman World*, eds. Marko A. Janković and Vladimir D. Mihajlović. Newcastle u.T.: Cambridge Scholars Publishing.
- Milosavljević, Monika. 2015. „Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Mirdita, Zef. 1991. „Encore une fois sur le problème d'ethnogénese des Dardaniens“. In *Tribus paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'eneolithique jusqu'a l'epoque hellenistique*, ed. Alojz Benac, 101–110. Sarajevo et Beograd: Academie des sciences et des artes de Bosne et Herzegovine, Centre d'études balkaniques & Academie Serbe des sciences et des artes, Institut des d'études balkaniques.

- . 2015. *Dardanci i Dardanija u antici*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mirković, Miroslava. 1960. Rimski Singidunum u svetlosti epigrafskih izvora. *Zbornik Filozofskog fakulteta* (Beograd) 5–1: 323–353.
- . 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- . 2011. „Religija i grupni identitet u srednjobalkanskoj oblasti u rimsko doba”. U *Antika i savremeni svet: religija i kultura, zbornik radova*, ur. Ksenija Maricki Gađanski, 166–177. Beograd: Društvo za antičke studije Srbije i Institut za teleološka istraživanja.
- Mladenović, Dragana. 2012. *Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior*. Oxford: BAR International Series 2367.
- Móscy, Andreas. 1974. *Pannonia and Upper Moesia, a history of the middle Danube provinces of the Roman empire*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Moore, Tom. 2011. Detribalizing the later prehistoric past: Concepts of tribes in Iron Age and Roman studies. *Journal of Social Archaeology* 11/3: 334–360.
- Nemeti, Irina and Sorin Nemeti. 2010. The barbarians within. Illyrian colonists in Roman Dacia. *Sudia Historica. Historia Antigua* (Salamanca) 28: 109–133.
- Nicolet, Claude. 1991. *Space, Geography and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta: Teorijske perspektive arheološkog istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Östenberg, Ida. 2009. *Staging the World. Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*. Oxford: Oxbow.
- Palavestra 2011a. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- . 2011b. U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 579–594.
- . 2012. Vasić pre Vinče (1900–1908). *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 649–679.
- . 2013. Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 681–715.
- Papazoglu, Fanula. 1957a. Prilozi istoriji Singidunuma i srednjeg Podunavlja u antičko doba. *Istoriski časopis* 7: 303–321.
- . 1957b. *Makedonski gradovi u rimsko doba*. Skopje: Živa antika posebna izdanja knj. I.
- . 1963. O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja. *Zbornik Filozofskog fakulteta* 7–1: 71–86.
- . 1964. Dardanska onomastika. *Zbornik Filozofskog fakulteta* 8–1: 49–75.
- . 1969. *Srednjobalkanska plemena u prerimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.
- . 1988. „Ilirska i dardanska kraljevina”. U *Iliri i Albanci*, ur. Milutin Garašanin, 145–171. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- . 1999. L’inscription d’Olévéní. *Tekmēria* 4: 89–100.
- Petković, Sofija i Nataša Miladinović-Radmilović. 2013. „Neki primeri pogrebnog kulta na kasnoantičkoj nekropoli u Ravni (Timacum Minus) kod Knjaževca”. U *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti* knj. 17, ur. Nedeljko Bogdanović, 47–60. Svrlijig: Etno-kulturološka radionica.

- Petrović, Vladimir. 2007. *Dardanija u rimskim itinerarima: gradovi i naselja*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Petrović, Petar. 1979. *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV. Naissus, Remesiana, Horreum Margi*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques.
- Popović, Ivana. 2008. „*Dea Dardanica* iz Medijane i srodni spomenici iz Balkanskih provincija Carstva”. U *Niš i Vizantija 6, zbornik radova*, ur. Miša Rakocija, 31–43. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i Kulturni centar Niš.
- — —. 2013. „Umetnička dela klesana u kamenu u službi carske propagande i hrišćanskih poruka”. U *Konstantin Veliki i Milanski edikt 313: rađanje hrišćanstva u rimskim provincijama na tlu Srbije*, ur. Ivana Popović i Bojana Borić-Brešković, 174–183. Beograd: Narodni muzej.
- Raja, Rubina and Rüpke, Jörg (eds.) 2015. *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. Malden: Wiley Blackwell
- Rodgers, René. 2003. “Female Representations in Roman Art: Feminising the Provincial ‘Other’”. In *Roman Imperialism and Provincial Art*, eds. Sarah Scott and Jane Webster, 69–93. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rüpke, Jörg (ed.) 2007. *A Companion to Roman Religion*. Malden: Blackwell Publishing.
- — —. 2015. Religious Agency, Identity, and Communication: Reflections on History and Theory of Religion. *Religion* 45/3: 344–366.
- Ružić, Mira. 2006. „Kultna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Shukriu, Edi. 2004. Perëndesha Dardane – Ikonografia e monumenteve, simbolet dhe funksionet. *Instituti i Historisë, Kosova* 24: 9–33.
- — —. 2008. Prehistory and Antique History of Kosova. *Thesis Kosova* 1: 5–28.
- — —. 2011. “Two labyrinths and Dardanian, Greek and Roman relations by Dea Dardanica’s monument”. In *L’Illyrie méridionale et l’Épire dans l’Antiquité* 5, eds. Jean-Luc Lambolley and Maria Paola Castiglioni, 571–575. Paris: De Boccard.
- Smith, R. R. R. 1988. Simulacra Gentium: The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias. *The Journal of Roman Studies* 78: 50–77.
- Sokolovska, Viktorija. 2003. Dardanci u predrimsko doba. *NovopazarSKI zbornik* 27: 27–48.
- Srejić 1965. Rimske nekropole ranog Carstva u Jugoslaviji. *Starinar* 13–14: 49–88.
- — —. 1973. Karagač and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians. *Balkanica* 4: 39–82.
- — —. 1979. „Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja”. U *Sahranjivanje kod Ilira*, ur. Milutin Garašanin, 79–87. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut.
- Stojić, Milorad. 2009. New finds from Rutevac and deliberation on purpose, origin place of production and ethnic attribution of Mramorac type belt. *Starinar* 58: 87–94.
- — —. 2011. Triballi in archaeology and historical sources. *Zbornik Matice srpske za klasične nauke* 13: 253–282.
- Škegro, Ante. 1994. Rimski rudnički novac. *Opvsacula Archaeologica* 18: 173–180.
- Todorović, Jovan. 1968. *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- — —. 1974. *Skordisci: istorija i kultura*. Novi Sad i Beograd: Institut za izučavanje istorije Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

- Van Andringa, William. 2007. "Religions and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century ad: The Creation of a Common Religious Language". In *A Companion to Roman Religion*, ed. Jörg Rüpke, 83–95. Malden: Blackwell Publishing.
- Vasić, Miloje. 1895. Kolonija Viminacijum. Arheološka studija. *Starinar* 12: 1–61.
- — —. 1911. Gradac. Preistorijsko nalazište latenskog doba. *Glas Srpske kraljevske akademije* 86/ drugi razred 51: 97–134.
- Vasić, Rastko. 1972. Notes on the Autariatae and Triballi. *Balkanica* 3: 119–133.
- — —. 2005. Slučaj Autarijata – istorija i preistorija. *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 7: 65–69.
- Vitale, Marco. 2012. Personifikationen von provinciae auf den Münzprägungen unter Hadrian: Auf den ikonographischen Spuren von ‚Statthalterprovinzen‘ und ‚Teilprovinzen‘. *Klio* 94 (1): 156–174.
- Voss, Barbara L. 2015. What's New? Rethinking Ethnogenesis in the Archaeology of Colonialism. *American Antiquity* 80 (4): 655–670.
- Vranić, Ivan. 2011. „Ranoantička naselja” i gvozdeno doba centralnog Balkana: pitanja etničkog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 659–679.
- Vulić, Nikola. 1901. Današnja Srbija pod Rimljanima. *Prosvetni glasnik* 22 (br. 9, 10, 12): 1124–1137, 1304–1319, 1597–1623.
- — —. 1907. Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije. *Glas Srpske kraljevske akademije* 72/ drugi razred 44: 1–36.
- — —. 1910. Prilozi k istoriji današnje Srbije u rimsko doba. *Glas Srpske kraljevske akademije* 82/ drugi razred 49: 40–100.
- — —. 1926. Nekoliko pitanja iz antičke prošlosti naše zemlje (Kelti u našoj zemlji). *Glas Srpske kraljevske akademije* 121/ drugi razred 66: 73–89.
- — —. 1933. Dardanci. *Glas Srpske kraljevske akademije* 155/ drugi razred 78: 63–76.
- — —. 1938. Najstarija umetnost naše zemlje. *Srpski književni glasnik* 53: 377–388.
- — —. 1939. „Vojvodina u rimsko doba”. U *Vojvodina I: od najstarijih vremena do velike seobe*, ur. Dušan J. Popović, 61–80. Novi Sad: Istorisko društvo u Novom Sadu.
- Webster, Jane. 1995. *Interpretatio*: Roman word power and Celtic gods. *Britannia* 26: 153–161.
- — —. 1997a. "A negotiated syncretism: readings on the development of Romano-Celtic religion". In *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman empire*, ed. David J. Mattingly, 165–184. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology 23.
- — —. 1997b. Necessary comparisons: a post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces. *World Archaeology* 28 (3): 324–338.
- — —. 2001. Creolizing the Roman provinces. *American Journal of Archaeology* 105: 209–225.
- — —. 2003. "Art as resistance and negotiation". In *Roman Imperialism and provincial art*, eds. Sarah Scott and Jane Webster, 24–51. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wells, Peter, S. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- — —. 2001. *Beyond Celts, Germans and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. London: Duckworth.
- Woolf, Greg. 2011. *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*. Malden: Wiley-Blackwell.
- — —. 2015. “Ritual Traditions of Non-Mediterranean Europe”. In *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, eds. Rubina Raja and Jörg Rüpke, 465–477. Malden: Wiley Blackwell

Vladimir D. Mihajlović
 Department of History
 Faculty of Philosophy, Novi Sad

Dea Dardanica: Pre-Roman tribal deity or Roman imperial construct?

The text problematizes the interpretation of *Dea Dardanica*, a religious phenomenon from the period of the Roman Empire, conceived from the traditional perspective as a kind of ethno-tribal deity of Dardania and the Dardanians. By pointing out that the earlier approaches have been based upon the concept of ethnic determinism, the paper indicates the problems inherent in the interpretation of Dardania/the Dardanians as an ethno-tribal entity continuously existing from the Early Iron Age to the Roman times. From the point of view of the constructivist theory of identity, critical approach to literary sources, interpretation of classical narratives on “the Barbarians” as an imagological constructs, and understanding of the Roman imperialism as a “global” network, the author offers new conclusions on the collective identification of *the Dardanians* and the character of the cult of *Dea Dardanica*.

Keywords: Dardania, the Dardanians, construction of group identification, cult, Roman imperialism, *Dea Dardanica*, creation of deity

*Dea Dardanica: déesse pré-romaine
 d'une tribu ou création romaine impériale?*

Le texte présente soulève le problème d'interprétation de *Dea Dardanica*, phénomène religieux pendant la période de l'Empire Romain, qui dans sa perspective traditionnelle, a été perçue comme une sorte de déesse ethnique et tribale de Dardanie et des Dardaniens. Cette étude démontre que les approches précédentes ont été fortement appuyées sur le concept du déterminisme ethnique et attire l'attention sur le problème de compréhension des Dardaniens et de la Dardanie comme une entité ethnique et tribale qui a existé depuis les débuts de l'âge du bronze jusqu'à l'Antiquité. Le texte aborde de nouveaux

résultats obtenus sur l'identification collective des *Dardaniens* et du culte *Dea Dardanica* tout en utilisant la théorie d'identité constructive, l'approche critique des sources littéraires, des récits d'Antiquité sur les « barbares » comme une construction imagièrè et finalement la compréhension de l'impèrialisme romain comme un rèsèau « global » des liens.

Mots clefs: Dardanie, Dardaniens, formation d'une identification du groupe, culte, impèrialisme romain, *Dea Dardanica*, dèbuts de la divinitè

Primljeno / Received: 28. 6. 2016.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 14. 7. 2016.